

BORZSÁK ISTVÁN

NÉPMESE? KIRÁLYTÖRTÉNET? RITUÁLIS DRÁMA?

A mese problematikájának szentelt emlékülésünkön egy Hérodotos-részlet interpretációs kísérletét terjesztem elő. A „Perdikkas, a kisbéres” c. elbeszélést az óperzsa novellák szakértője¹ annak idején „tisza népmesének”, egyben kuriózumnak minősítette. Kuriózumnak azért, mert „egyformán távol áll . . . a tipikus polis-történetektől és a perzsa elbeszélésektől”. Tárgya „az irigy és ostoba király, aki könnyelmű kijelentésével odaajándékozta háza tűzhelyét és ezzel királyságát is a kisbéresnek, a gyermek pedig, három testvér közül a legkisebb, . . . szimbolikusan elfogadja az ajándékot, és egy eljövendő dinasztianak őse lesz, — annyira igazi népmesére vall ez mind, hogy szinte fölösleges tovább foglalkoznunk a történettel”. A továbbiakban ezt az „igazi népmesét” vesszük szemügyre.

Lássuk először Hérodotos (VIII 137 skk.) szövegét! A salamisi vereség után Mardonios perzsa vezér Alexandrost, a „philhellén” makedón királyt — ugyanakkor perzsa vazallust — küldi Athénba követnek. Hérodotos ehhez kapcsolódva tekint vissza Alexandros őseire, az Argosból elűzött Témenos-fiakra, akik Makedónia akkori királyához szegődtek szolgálni. A legidősebb fiú legeltette a lovakat, a középső a teheneket, Perdikkas, a legkisebb az aprómarhát. Mikor a Perdikkasnak szánt kenyér mindig a kétszeresére dagad, a király gyanút fog, a kenyércsodát *jelentős téρα*-nak értelmezi és a Témenidákat kiutasítja országából, azok viszont a bérüket követelik. A király, akinek az isten elvette az eszét, elvakultságában így szól: „Bért? Méltó bért adok én nektek, ezt!” — és a tetőnyíláson besütő napnak a padlón világitó fényfoltjára mutatott. A két nagyobb csak állt értetlenül, bezeg a gyermek felkiáltott: *Δεκόμεθα, ὦ βασιλεῦ, τὰ διδοῖς*, és késével a padlón körülrajzolta a napfényt, majd „háromszor merítve keblébe a napból” (*ἐς τὸν κόλπον τρις ἀρυσάμενος τοῦ ἡλίου*) testvéreivel együtt távozott. A király csak későn jön rá, hogy Perdikkas *σὺν νόῳ* járt el: már hiába küldi embereit utánuk, mert a hirtelen megduzzadt határfolyó lehetetlenné teszi az üldözést. Ez a Perdikkas ragadta aztán magához a királyi hatalmat Makedóniában.

A szakirodalom „eredmények” felsorolásának nem volna értelme; elégedjünk meg a régi kommentárokban öröklődő hérodotosi párhuzamokkal. A szkíta *logos* négy eredethagyománya közül két változatot (IV 5—10) bizvást egybevetethünk az imént ismertetett történettel. A szkíták szerint Targitaos három fia közül csak a legifjabb tudta az égi eredetű, izzó aranytárgyakat (*χρύσεια ποιήματα*, köztük egy ivócsészét) megfogni, mire az idősebb két fivér át is adta neki az uralmat; hasonlóképpen a pontosi görögök hagyományában szereplő Héraklés-fiak közül is a legkisebb oldotta meg a „héraklési” feladatokat, így ő lett a király, a szkíta uralkodók őse.

Kitaposatlan ösvényen próbált előbbre jutni legutóbb H. Kleinknecht „Herodotos und die makedonische Urgeschichte” c. posztumusz tanulmányában: Perdikkas „napmerítését” az iráni *χvarənah*-képzettel magyarázta.² Úttörő teljesítményének aprólékos ismertetésétől itt eltekinthetünk. Kleinknecht minden jel szerint joggal utasította el a semmitmondó korábbi értelmezéseket, melyeknek szerzői Hérodotos előadásában „történelmileg értéktelen alapítási mondát”, „homályos és torz költői mesét” stb. vélték felfedezni. Szerinte „királytörténettel” van dolgunk, amelyben a választott személy a „keblébe meri” a nap aranyugaraikat, vagyis a szakirodalomban

¹ SZABÓ ÁRPÁD: Óperzsa novellák. Bp. 1948, 208.

² Hermes 94 (1966) 134 skk.

„Lichtglanz”-nak, „Glücksglanz”-nak vagy „királyi dicsfénynek” (Königsglorie), „méltóság-nak” (majesté) stb. fordított *χvarānah*-t, az istenségnek tetsző uralom szimbólumát, egyben zálogát, amely az uralkodásra rendelt hőst legitimizálja, oltalmazza, uralkodói bölcsességében megvilágítja, győzelemhez segíti. A *χvarānah* iráni elképzelés szerint az igazi uralkodással együttjáró *győzelmes szerencse* napszerű megjelenése.

Kleinknecht a 60-as években persze már ismerte (l. a 142, l. jegyzetet) — egyebek közt — Fr. Altheim „Gesicht vom Abend und Morgen” c. könyvét.³ Ebben (94 skk. l.) Altheim — szokott stíluskészségével — részletesen tárgyalta a középperzsa *Kār-nāmak-ī Artaxšēr-ī Pāpakān* (III. rész) legendás elbeszélését, az első Sāsānida trónrajutását: Artaxšēr-Ardašir, Sāsān fia, mikor Ardavān parthus király kegyelt hölgytől értesül arról a mágus-jövendölésről, hogy azé lesz a királyság, aki három napon belül megszökik az udvarból, tette szánja el magát, és a lánnyal (meg a királyi kincsekkel) együtt titokban elmenekül. Az üldözésükre eredő király először azt hallja, hogy a széleseben menekülők közül az egyik *mögött* egy jól megtermett kost láttak; ez a kos másnap már Ardašir lova *mellett* haladt, harmadnapra pedig a lovas háta mögé telepedett a nyeregbe. A mágusok feje megmagyarázza a királynak, hogy a kos „az uralom fénye”, a *χvarānah*, amely Ardašir nyomába szegődött, kitartóan követte, majd utol is érte, így nincs értelme a további üldözésnek: a királyság a *χvarānah* birtokosát illeti. Ardašir le is győzte Ardavānt, leányát pedig feleségül vette.⁴

A kiválasztott hősnak szerencsét hozó *χvarānah*-t a baktriai görög pénzekben Tyché alakjában ábrázolták;⁵ a középperzsa írásban használatos arameus ideogramm úgyszintén „szerencsét” jelent. A kos alakjában megjelenített *χvarānah* a görög hősmundában is felbukkan: Pelops utódai közül azé Mykéné uralma, aki a Herméstől Atreusnak ajándékozott aranygyapjas bárányt (Eur., Or. 998- *τό χρυσόμαλλον ἀρνὸς τέρας*, Él. 705 *χρυσέαυ ἄρνα καλλιπλόκαμον*) a magáénak mondhatja. Ez a *τέρας* szerepel egy Cicerónál (De nat. deor. III 27, 68) fennmaradt tragikus-töredékben is:

*quod mihi (Atreo) portento caelestum pater
prodigium misit regni stabulimen mei,
agnum inter pecudes aurea clarum coma, —*

hogy a kolchisi aranygyapjú megszerzésének történetét (vö. Varro, De re rust. II 1, 6) ne is említsük.^{5/a}

³ Frankfurt a.M.—Hamburg 1955. — A régebbi irodalomból: FR. SPIEGEL: Eranische Alterthumsk. II (Leipzig 1873) 42 skk.; III 598 skk.; G. HOFFMANN: ZDMG 32 (1878) 742, l. j.; FR. CUMONT: RE „Gad” 434; A. DIETERICH: Eine Mithraslit.³ Leipzig—Berlin 1923, 51; újabban: H. S. NYBERG: Die Religionen des alten Iran. (Neudruck.) Osnabrück 1966, 71 skk., 257 sk.; G. WIDENGREN: Iranisch-semitische Kulturbegegnung in parth. Zeit. Köln—Opladen 1960, 43 és 68; La légende royale de l’Iran antique. Hommages G. Dumézil (Bruxelles 1960) 228 skk., különösen 235; Die Religionen Irans. Stuttgart 1965, 54 skk. és *passim*; P. CALMEYER: Fortuna—Tyché—Khvarnah. JDAI 94 (1979) 360 (és *passim*).

⁴ Részletesen tárgyalja a jelenetet Widengren is: Relig. Irans, 311 skk., a kosról: 313; vö. már Fr. Spiegel megjegyzéseit: III 599.

⁵ Vö. M. P. NILSSON, Gesch. der griech. Relig. II. 190 skk.

^{5/a} Az aranygyapjú-monda anatóliai hátteréről vö. újabban: V. HAAS: Medea und Jason im Lichte hethitischer Quellen. Acta Ant. Hung. 26 (1978) 243 skk.

Altheim fogalmazása szerint (108): „Gold und himmlischer Glanz ist auch dem *χvarānah* wesenhaft eigen”. Érthető, hogy a szót — akárcsak a *kat'exochén* „király” Kyros nevét (Plut., Artox. 1) — a *nappal* érezték rokonnak.⁶ Az égből alábocsátott, izzó aranyak a szkíta eredetmondában ugyanaz a szerepe, mint a *χvarānah* egyéb megjelenéseinek: Skythés ugyanúgy habozás és baj nélkül ragadta meg a királyi aranytárgyakat, mint Perdikkas a királyi ház padlóján körülhatárolt, vagyis birtokba vett (a keblébe rejtett) napot, vagy Ardašir a kos formájában társául szegődő *χvarānah*-t.

Kyrost *kat'exochén* királynak mondtuk az imént. A trónrajutását ígérő csodajelek közül most csak egyet említünk. Cicero (De div. I 23, 46) a perzsa-szakértő Deinóntól (*ex Dinonis Persicis*) idézi Kyrosnak egy álmát: *cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra adpetivisse manibus, cum se convolvens sol elaberetur et abiret: ei magos dixisse . . . ex triplici adpetitione solis triginta annos Cyrum regnaturum esse portendi*. A Kyros lába előtt megjelenő és tovaguruló nap H. S. Nyberg⁷ szerint „kétségtelenül” az iráni *χvarānah*-nak értelmezendő.

Amint látjuk, a királyok „tevésében és döntésében” (Dan. 2, 21 *καθιστῆ βασιλεῖς καὶ μεθιστῆ*, Vulg.: *transfert regna et constituit*) az égi *χvarānah* birtoklása a döntő; ha az *átszáll*, a birodalom is *transfertur*. A *translatio imperii* eszméjéhez jutva⁸ feltesszük a kérdést: a perzsa birodalom *translatio*-jával kapcsolatos hagyományban nem volna nyoma a *χvarānah átszállásának*?

E „sajátos iráni fogalom”⁹ eredeti („Lichterscheinung”, „Glücksglanz”) jelentésének nyomozása során rendkívül tanulságosnak bizonyult a plutarchosi Alexandros-életrajz 30. fejezetének ilyen célzatú vizsgálata. Ebben a gaugamélai döntés előtt a felesége halála miatt gyászoló Darcios a makedón táborból visszazökött eunuch kamarás azzal vigasztalja, hogy Stateira az ellenség fogságában sem nélkülözött semmit, legfeljebb a király „fényét” (30, 5 *τὸ σὸν φῶς, ὃ πάλιν ἀναλάμψει λαμπρὸν ὁ κύριος Ὀρομάσδης*). Dareios ezután a sátor belsejében faggatja tovább az eunuchot: ha „a perzsák szerencsésével” együtt ő (az eunuch) is nem pártolt át a makedónokhoz (*εἰ μὴ καὶ σὺ μετὰ τῆς Περσῶν τύχης μακεδονίζεις*), akkor „Mithras nagy fényére” (*Μιθροῦ φῶς μέγα*) kéri, mondja meg neki, nem élt-e vissza Alexandros fogolytartói helyzetével.^{9/a} A jelenet Plutarchosnál ugyanúgy Dareios hálaimájával végződik, mint Curtius

⁶ Vö. H. W. HAUSSIG: Herod. Hist. (übers. v. A. Horneffer, Stuttgart 1971) 727, 59. j.

⁷ I. m. 74. Vö. azzal a jövendöléssel is, amelyet Athénaiios (XIV 33. p. 633 d) ugyancsak Deinónra hivatkozva őrzött meg. A *χvarānah*-ért vívott harc három mozzanatáról: 257 sk.; Yimát is háromszor hagyta el a *χvarānah*: WIDENGREN: i. m. 54.

⁸ Vö. W. GOEZ: *Translatio imperii*. Tübingen 1958, 7 skk.; hasonló című előadásunk az „Idő és történelem” c. kiadványban (Bp. 1974). 33 skk.

⁹ L. WIDENGREN: id. m. 59.

^{9/a} Hahn István (baráti hozzászólásában, 1981. március 18-án) egyebek közt a Dávid ellen lázadó Absolonnak „az egész Izrael szeme láttára” végrehajtott „gyűlöletes” aktusára (II. Sám. 16, 22), valamint Salamonnak trónralépte utáni „keménységére” (I. Kir. 2, 21–22) emlékeztetett: mikor bátyja, a „selfuvalkodottan” uralkodásra vágyó Adónia Abiságot, Dávid agkori melengető ágyását kéri feleségül, Salamon azonnali kivégzési paranccsal válaszol a trónigénylő vakmerőségére. (22: „Miért kéred — ti. Bethsabe — Abiságot Adóniának? Kérjed néki az országot is!”) Nyilvánvaló a párhuzam: Dareios ideges aggodalommal tudakolja, hogy ellenfele — *et dominus et iuvenis* (Curt. Ruf. IV 10,32) — nem „méne-e be” Stateirához, vagyis nem birtokolja-e máris szakrális királyságának egyik legjelentősebb — a háremtartásban megtestesülő — kiváltságát. (Vö. Hérod. III 68: Smerdis, mint Kambysés „jogutóda”, ehhez I. H. Stein kommentárját: „Der Harem ist gleichsam ein Teil des Kroninventars, das auf den neuen Herrscher übergeht

Rufus előadásában (IV 10, 34 *di patrii, primum mihi stabilite*¹⁰ *regnum; deinde, si de me iam transactum est, precor, ne quis potius Asiae rex sit, quam iste tam iustus hostis*): „Istenek . . . , adjátok meg nekem, hogy a perzsák szerencsésjét¹¹ helyreállítva hagyhassam utódaimra . . . Ha viszont közel jár ama rendelt idő, amely az osztályrészünkül jutott változással véget vet a perzsa birodalomnak (*εἰ δ' ἄρα τις οὗτος εἰμαρτὸς ἤκει χρόνος ὀφειλόμενος νεμέσει καὶ μεταβολῇ παύσασθαι τὰ Περσῶν*), akkor csakis Alexandros üljön Kyros trónjára.”

Idézzük itt még Diodóros előadásából Alexandrosnak azt a válaszát, amellyel a diplomáciai tárgyalásokat megszakította (XVII 54, 5): mint ahogy a *kosmos* rendje felborulna, ha két nap világítana, az *oikumené* nyugalma sem tűr két királyt.¹² (Ugyanígy XXX 21, 4; Iust. XI 12, 15 *neque mundum posse duobus solibus regi, neque orbem summa duo regna salvo statu terrarum habere*; Plut., Mor. 180 b.)

Ezek után térjünk rá a Nagy Sándor-regénynek egy különösen hírhedt részletére, amely eddig a legjobb szakértőket is arra készítette, hogy a zavaros szerkesztményről általában elítélőleg nyilatkozzanak. Kalandos előzmények után, de ott tartunk a „regényben” is, ahol az imént: a döntő csata előtt. A királynak a kosfejű Ammón isten jelenik meg álmában¹³ és felszólítja „fiát”, hogy az ő alakjában maga menjen követségbe Dareioshoz (II 13, 5–6). Alexandros vállalkozik a veszélyes útra és egy folyón átkelven szerencsésen meg is érkezik *πρὸς τὰς πύλας τῆς Περσίδος* (II 14, 4). A W. Kroll kiadásában olvasható „*recensio vetusta*” szövege egyelőre világos: *οἱ δὲ ἐκεῖ τεταγμένοι ἰδόντες τὸ ξένον τοῦ προσχήματος ὑπενόουν θεὸν εἶναι, ἐμάνθανον δὲ ἄγγελον Ἀλεξάνδρου ὄντα* — vagyis a perzsák a különleges kosztümben megjelenő Alexandrost először istennek nézték. A folytatás — sajnos — romlott, de éppen a változatok miatt tanulságos. Ti. a *recensio vetusta* szövege egészen mást mond, mint pl. a H. van Thiel modern kiadásában hozzáférhető L-kéziraté: Alexandros, mikor megpillantja a királyi díszöltözetben egy dombtetőn ülő Dareios, *ἀθρήσας τὸ πολὺ θαῦμα Δαρείου παρ' ὀλίγον αὐτὸν προσεκύνησεν ὡς θεὸν Μίθραν νομίζων οὐρανοῦ κατελθόντα* (Kroll), ill. *συναθροίσας δὲ Ἀλέξανδρος τῆ Θεωρίᾳ τῆ ξένης*

und *die Rechtsmässigkeit seiner Würde bekräftigt*”; ugyanígy III 88 Dareiosról; Curt. Ruf. III 3, 22–24.) Jellemző, hogy a *translatio imperii*-nek erre a vonatkozására a görög-római szerzők *nem* utalnak; Arrianos (IV 19–20) is csak moralizál; Scipio nagysándori *continentia*-jának — ennek a józan megfontolásból eredő *politikus* gesztusnak — magasztalói pedig (Liv. XXVI 49–50; vö. Gell. VII 8) végképp nem a keleti hatalmi ideológia kategóriáiban gondolkodnak.

¹⁰ Vö. a fentebb id. Vulgata-fogalmazással és Atreus királyságának támaszával (*regni stabilimen*). — Figyelmet érdemel a párhuzamos hagyomány (Arr. IV 20,3; Plut., Mor. 338 e) is.

¹¹ A *lectio difficilior* (*τὴν Περσῶν τύχην*) helyett K. Ziegler és J. R. Hamilton (Plut. Alex. A commentary. Oxford 1969, 79) — Arrianosra (IV 20,3 *ἔμοι φύλαξον Περσῶν τε καὶ Μήδων τὴν ἀρχήν*) és Curtius Rufusra (IV 10, 34 *primum mihi stabilite regnum*) hivatkozva — a C kódex kényelmesebb olvasatát (*ἀρχήν*) részesítette előnyben, fölöslegesen, sőt tévesen; vö. Plut., Mor. 338 e *διὰ τύχην, f ἐπιτυχία*.

¹² L. ehhez P. Goukowsky jegyzetét (Coll. G. Budé, Paris 1976, 210). Az Achaimenidák egyetemes igényeire vonatkozó források: H. H. SCHAEEDER: *Das persische Weltreich*. 1941, 5 skk.; S. K. EDDY: *The King is dead. Studies in the Near-Eastern resistance to Hellenism*. Lincoln 1961, 42 („single monarch and single monarchy”); Aisch., *Pers.* 762 skk.; Hérod. I 4; VII 8; IX 116; Xen., *Kyrop.* VIII 7, 11.

¹³ Plutarchos (Alex. 18, 6–7) és Curtius Rufus (III 3, 2–5) *Dareiosnak* egy korábbi álmáról ír (*castra Alexandri magno ignis fulgore conlucere ei visa sunt, et . . . Alexander adduci ad ipsum in eo vestis habitu, quo ipse fuisset . . .*), amelynek Dareiosra kedvezőtlen értelmezése szerint (5): *illustria Macedonum castra visa fulgorem Alexandro portendere, quem vel regnum Asiae occupaturum esse . . .* — A *fulgor* itteni jelentése (vö. Hor., *Epist.* II 1, 13 *urit enim fulgore suo . . .*; Val. Max. VIII 1, 11 f. *gloriae*; Plin., *Nat. hist.* VII 26, 95 *aequato Al. Magni rerum fulgore, sc. a Pompeio* stb.) külön tanulmányt érdemelne.

πάντας, παρ' ὀλίγον δὲ προσεκύνησεν αὐτῷ Δαρεῖος θεὸν νομίσας αὐτὸν (sc. Ἀλέξανδρον) κτλ. (v. Thiel), vagyis az előbbi változatban Alexandros borul le majdnem Dareios előtt, az utóbbiban meg fordítva.

A „követ” mindenesetre Alexandros nevében szólítja fel Dareios, hogy késlekedés nélkül üzenje meg általa, mikor áll ki a döntő csatára. Dareios a merész szószólónak is megadja, ami követnek kijár, és *jobbába karolva*¹⁴ lakomára invitálja, amit Alexandros jó jelnek vesz (14, 10) és a palotában a díszhelyre telepszik. A perzsák csodálkozva méregetik az apró termetű Alexandrost, ἀλλ' ἡγνούν, ὅτι ἐν μικρῷ ἄγγειῳ ἔκχυμα τύχης ἐστίν (15, 1 Kroll; ὅτι ἐν μ.ἄ. τύχης οὐρανοῦ ἦν δόξα v. Thiel).¹⁵ Megkezdődik az ivás; Alexandros, ahány kelyhet a kezébe kapott, a keblébe rejtette (15, 2 οὓς γὰρ ἐλάμβανε σκῦφος, ἔσωθεν ἔκρυβεν Kroll; ἔσωθεν τοῦ κόλπου ἔβαλεν v. Thiel; *cum porrectum fuisset Alexandro poculum aureum, bibii et misit id in sinum suum*, Leo J.), még pedig háromszor egymás után. Mikor Dareios megkérdezi tőle, miért teszi ezt (πρὸς τί ταῦτα ἐγκαλοπίζει . . .), a vendég a makedón szokásra hivatkozik; de végül is felismerik, így kénytelen gyorsan távozni, persze az aranykelyhekkel ἐν τοῖς κόλποις. Ezután jön a kalandos menekülés a hol befagyó, hol felengedő folyón, amely Alexandros lovát is elsodorja, az üldözőket pedig visszafordulásra kényszeríti: csak Alexandros *szerecséjéről* (15, 14 ἐδύχημα) számolhattak be uruknak.

Erről a részletről írta R. Merkelbach, a Nagy Sándor-regény legjobb mai ismerője,¹⁶ hogy Münchenhausen báró is elmondhatta volna. Annyi igaz, hogy a „regény” hőse nem mindig viselkedik hősiesen.¹⁷ Ad. Ausfeld annak idején¹⁸ egész lajstromot állított össze *ennek* az Alexandrosnak *alexandriai* vonásairól: a regény címszereplője „igazi hősiesség helyett olyan tulajdonságokkal van felruházva, amelyek az alexandriai kalmárok szemében becsebbek a királyi büszkeségnél és hősi eszményeknél. Ez a hős okos és ravasz, mint ők; ért a rábeszéléshez és a megtévesztéshez; alkalomadtán szöszegő, sőt *néha még lop is . . .*” Az utóbbi célzás Dareios aranykelyheinek „bekebelezésére” vonatkozik. Fatális tolvajlás valóban, amely nemcsak a modern kutatókat, hanem már a hybrid Alexandros-„történet” kompilátorait is tévútra vezette.

Az előzmények és összefüggések ismeretében megkockáztatjuk a feltevést, hogy mindebben a királyi uralom ősi ideológiájának maradványával van dolgunk, amelynek külső formái későbbi korok, idegen társadalmak tudatában rég elvesztették valódi értelmüket és jelentőségüket. Hérodotos még képes volt felfogni Perdikkas király-történetének mitikus tartalmát, amelyet a késő hellenisztikus — regényes-drámái — történetírás hatásvadászó

¹⁴ H. Heubner kommentárja (*ad Tac. Hist. I 15, 1 adprehensa Pisonis manu*: „Geste der Zuneigung, betont hier zugleich das Intime der Szene”) biztosan *keveset* mond.

¹⁵ Van Thiel fordítása („wussten sie doch nicht, dass in einem kleinen Gefäss der *Glanz* eines übermenschlichen Geschicks verborgen war”) látszólag nem pontos, de valójában helyes. Leo szövege (p. 91 Pf.: *qualis virtus et qualis audacia*) az értelmezés bizonytalanságát mutatja. Vö. FR. SPIEGEL: *Eran. Alt. II 44*: a „*Glanz*” jelentésű örm. *p'ark* szót a görögben *δόξα*-nak szokták fordítani. — Ezzel kapcsolatban említjük itt meg a Miatyánk utolsó mondatának problematikáját: a Mt.-ev. néhány későbbi kéziratban olvasható doxológiájának (σοῦ γὰρ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα) feltehető előzménye (Dávid hálaimája, ill. Salamon felkenetése, I. Krón. 11 σοὶ, κύριε, ἡ μεγαλωσύνη καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ νίκη καὶ ἡ ἰσχὺς . . ., 12 παρὰ σοῦ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ δόξα, 23 καὶ ἐκάθισεν Σαλωμων ἐπὶ θρόνον Δ. τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ ἐδοκίμηθῃ, 25 ἐμεγάλυνεν κύριος τὸν Σ. ἐπάνωθεν καὶ ἔδωκεν αὐτῷ δόξαν βασιλέως) az uralkodás attribútumainak felsorolása, tulajdonképpen a *χναρnah* részletező körülírása. L. még Dán. 4, 30 és 36 (Sept.).

¹⁶ R. MERKELBACH: *Die Quellen des Alexanderromans*. München 1954, 57.

¹⁷ Vö. W. KROLL: *RE „Kallisthenes” 1711*.

¹⁸ AD. AUSFELD: *Der griech. Alexanderroman*. Leipzig 1907, 236.

képviselői — olvasóikkal egyetemben — már nem értettek:¹⁹ a szinte rítusnak felfogható *translatio imperii*-jelenetben csak valami groteszk csinytevést, trickster kópéságot érezhettek, nem annak megjelenítését, hogy a világalalom kiválasztotta a nagykirály arany ivócsészéinek megkaparintásával a királyság ragyogását, a *χvarənah*-t veszi át.

Bizonyára merésznek tetsző feltevésünket azonban további megfigyelések is támogatják. G. Widengren egyik tanulságos könyvében²⁰ találtam egy utalást a *Dēnkart* c. középperzsa (IX. századi) teológiai kompilációra, amelyben egyebek közt Zarathustra fiatal anyjáról olvashatunk (ed. Sanjana, VII 1, 56—58), amint a tűz formájában beléje költözött *χvarənah* fénye megvilágítja előtte az utat, amerre jár.

Most térjünk még egyszer vissza a Nagy Sándor-regény előbb tárgyalt részletére (II 15, 6): „Amikor Alexandros látta, hogy felismerték, az aranykelyhekkel *εν τοις κόλποις* titokban távozott. Kint felpattant a lovára, és midőn a kapunál egy perzsa őrtállóba akadt, megölte és elvágtatott. Dareios fegyvereseket küldött utána, hogy fogják el, Alexandros azonban folyvást sarkantyúzta a lovát, *διευθύνων αὐτοῦ τὴν ὁδόν* (v. Thiel: erhellte ihm den Weg), mert sötét volt az éjszaka, és üldözői közül sokan a mélységbe zuhantak. *Ὁ δὲ Ἀλέξανδρος ἦν ὡσπερ ἀστὴρ ἐξ οὐρανοῦ φαειρὸς ἀνιῶν μόνος.*” A folyón való csodás átkelés után a nagykirály emberei — mint láttuk — már csak Alexandros *εὐτύχημα*-járól számolhattak be.

Ez a hely önmagáért beszél. De talán még érdekesebbek az L-kézirat idézett *eredeti* szövegének és a Kroll-féle *recensio vetusta* sorozatosan *kiegészített* változatának az *eltérései* (p. 84, 11—18): *ἐκτὸς δὲ τῶν βασιλείων ἰδὼν τινα Πέρσην παραφυλάσσοντα δᾶδας μετὰ χεῖρας ἔχοντα, ταύτας βασιτάξας ἐσφαγίασε τὸν ἄνδρα . . . ὁ δὲ Ἀλ. ὑπὸ τοῦ θεοῦ βοηθούμενος . . . προέβαλλε τὴν πύκην καὶ ἐφωταγώγει τὸν πῶλον. ἦν γὰρ νύξ βαθεῖα . . . ὁ μὲν γὰρ ἔχων τὴν πύκην ὡς ἀστὴρ ἀπελάμπετο ἑαυτῷ . . .* Bárki láthatja, hogy az L-kézirat szövege (a modern kiadó betoldásai nélkül) itt *eredetibb* és értelmesebb, mint az ún. *recensio vetusta*. A sikerületlen „javítások” mutatják, hogy a *χvarənah* birtokosából áradó fénnel hovatovább nem tudtak mit kezdeni és éppen ezért az „érthetetlen” részeket jó alaposan „megmagyarázták”.

A regényhős lopási ügye W. Krollt is foglalkoztatta: a „szerző moráljának” megrovása után²¹ — mintegy enyhítésül — megjegyezte, hogy Leo, a X. századi nápolyi archipresbyter az inkriminált részt „megváltoztatta” (Leo hat das geändert). Valójában csak annyit változtatott a történeten, hogy a rajtakapott tolvaj nem *ὁ ἡμέτερος Ἀλέξανδρος* makedón *taxiarchéseire* és *paraspistéseire*, hanem — korszerűen — egy X. századi hűbérúrra és „katonáira” hivatkozik (II 15, p. 91, 26 Pfister): *Noster senior^{21/a} sedens in convivio donat militibus vascula, cum quibus bibunt.* Különben ugyanazt olvassuk nála: *Alexander . . . vidit quendam Persen tenendo in manu facculam . . . ; abiit . . . portans in manu facculam* etc.

Annál tanulságosabb az ezután következő csataleírás (II. 16, p. 93 Pf.): *. . . tunc ascendit Alexander equum, qui dicitur Bucefalo,^{21/b} et occurrit et stetit in medio ante omnes. Videntes eum*

¹⁹ Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg pl. Pindaros I. pythiai ódájának városalapítás-mitoszával kapcsolatban, vö. J. TRUMPF: Stadtgründung und Drachenkampf. Hermes 86 (1958) 129 skk., különösen 140.

²⁰ Iranisch-semitische Kulturbegegnung, 68. — A *χvarənah*-ról általában vö. H. W. BAILEY: Zoroaster. Problems in the 9th cent. books. Oxford 1943, 1 skk.; a kérdéses helyről a 32. lapon.

²¹ RE „Kallisthenes” 1711.

^{21/a} A londoni Lambeth Palace 342. sz. kézírata (Bergmeister, 160) szerint: *id est rex noster.*

^{21/b} A ló neve után a J₁ és J₂ szövege (Bergmeister, 166—167) félreérthetlenebb: *et amoto eo (sc. equo) cursu velocissimo stetit (sc. rex) in medio ante omnes suos.*

Perses dubitabant . . . ire super eum (sc. Alexandrum) eo, quod divinitas cooperiebatur eum. Ugyanezt találjuk a Leo-fordításhoz közel álló, szír változatban: „weil Götterkraft auf ihm ruhte”.²² A két legfontosabb görög változat egybevetése itt is érdekes eredménnyel jár. Kroll romlottnak jelzi a szöveget (II 16, 4 p. 86): *προσεγγίσει δὲ τούτῳ οὐδεις ἡδύνατο διὰ τὴν ἐν αὐτῷ θεοθιότητῃ*, amit az L másolója — a *nehéz* szó elhagyásával és a *ló* vadságának betoldásával — „érthetővé” tett (II 16, 6): *προσεγγίσει δὲ τούτῳ τῷ ἴπῳ οὐδεις ἐδύνατο*. Nyilvánvaló, hogy a névmás nem a lóra, hanem a királyra vonatkozik, és így az értelmetlen *θεοθιότητα* helyett, melyet Kroll a szír fordítás „Götterkraft”-jára és Leo *divinitas*-ára gondolva *θειότητα*-ra javított, különösebb merészség nélkül javasoljuk a *tökéletesen* ideillő *εὐθιότητα*-t.²³ Ezzel a szövegjavítással — érzésünk szerint — komoly nyereséget könyvelhetünk el: sikerült visszanyúlnunk a regényes Nagy Sándor-hagyománynak olyan rétegéig, amelyben az *εὐθιότης*-szal is értelmezhető *χvarānah* szinte az iráni ábrázolásokhoz²⁴ hasonló testi elevenségben lebeg birtokosa fölött, „befedezi” és győzelemhez segíti.

Egy másik romlott hely bonyolultabb ösvényekre csábítja az Alexandros-hagyomány vizsgálóját. Kroll itt is bevallja tehetetlenségét (II 7, p. 72, 20): *καὶ γὰρ δεδοίκαμεν* — mondja Dareios — *μὴ τὸ μείζον* (azaz a perzsa sokaság) *τοῦ ἐλάττονος* (a csekélyebb létszámú makedón seregnél) *ταπεινότερον εὐρέθη, τῆς ἄνωθεν προνοίᾳ τῶν κατὰ τὴν μεταβολὴν ποιησαμένης*. Van Thiel össze-visszaszabdálja az L-kézirat szövegét: *[παρὰ] τοῦ καιροῦ καὶ [ἢ] τῆς προνοίας μεταβολή<ν> τοῦ διαδήματος παραχωρούσης*. Érdemes szemügyre venni Leo reménytelenül kusza fordítását is (II 7, p. 81 Pf.): . . . *adiungitur in virtute et victoria sua . . . Victoria*^{24a} *sequitur eum . . . Dubito, ne accrescat tempus illius adiuuando eum superna providentia volendo illi concedere diadema regni.* (Az ugyancsak romlott Bambergensis szövegét G. Landgraf így próbálta orvosolni: . . . *adiuando eum tempus et superna providentia.*) Az V. századra tehető örmény változat görög fordítása (R. Raabe) pedig így hangzik: *τοῦ καιροῦ καὶ τῆς ἄνω προνοίας μεταβολὴν τοῦ διαδήματος αὐτῷ παραχωρούσης*. Ebből a zűrzavarból annyit szűrhetünk le, hogy a Dareios szájába adott történelemfilozófiai eszme-futtatásban egymás mellett szerepelt a *τύχη* (vagyis *χvarānah*) birtokosához szegődő győzelem, a *καιρός* (*tempus*) és az égi gondviseléstől (*προνοία, providentia*) függő *μεταβολή τοῦ διαδήματος*, vagyis a *translatio imperii* minden faktora. Nem csoda, hogy ebben az eleve zavaros (szinkretisztikus) spekuláció-halmazban a hagyománynak nemcsak járatlanabb közvetítői — és magyarázói — tévedtek el.

Úgy érezzük, gondolatmenetünk megalapozottságát erősíti R. Merkelbach legutóbbi figyelemre méltó tanulmánya²⁵ is, amelyben a Nagy Sándor-regény egyik hírhedten fantasztikus epizódját, a világhódítónak sasok vontatta kalitkában megkísérelt légiútját (II 41, 8—13 v. Thiel; Leo III 27, p. 126 Pf.) a perzsa királyszentelési rítus egyik mozzanatával hozta összefüggésbe. A nagykirály minden lépését szabályozó kultikus előírások közül a görögök jóformán csak annyit tartottak számon, hogy bíborszőnyegen jár, és lába sohasem érintheti a

²² V. Ryssel német fordítása szerint: Archiv für das Studium der neueren Sprachen 90 (1893) 83 skk. — Az „interpolált” (J₁₋₃) változatokban: *eo, quod (aspectus eius) terribilis videbatur*.

²³ Vö. LIDDELL—SCOTT: *s.v. εὐθιός* II 3: „fortunate, lucky”, l. pl. Ilias XXIV 530; Od. XV 488; XIX 547; XXIV 311; Pind. Pyth. I 84; IV 175; Soph., OK 1506 *τύχη*, Eur., Iph. Aul. 609 *γάμοι*.

²⁴ Vö. legújabban P. CALMEYER: i. h.

^{24a} A J₁₋₂ változatokban: *prospera et victoria sequuntur eum*.

²⁵ R. MERKELBACH: *Mythische Episoden im Alexanderroman*. Festschr. K. Doerner, II. (Leiden 1978) 602 skk., különösen 615 skk.

földet. (Vö. Aisch., Agam. 906 skk.)²⁶ Azt már nem tudhatták, hogy trónraléptekor — egyebek közt — valóságos rituális mennybemenetelt jelenítettek meg, amely nemcsak *ἀπαθανατισμός* volt, hanem — mint a római *triumphus* — az ember figyelmeztetése is, hogy ne feledje létének korlátait. Az elszórt adatokból, főleg képzőművészeti emlékekből képszerűen rekonstruálhatjuk a szertartások során megjátszott mitikus cselekvényt (*δρώμενον*), és nem túlzás Merkelbach megállapítása: „Selbst wenn der ursprüngliche Zusammenhang verloren gegangen ist, wenn nur eine bildliche Darstellung ohne Handlung, oder nur eine Erzählung ohne direkte Beziehung auf einen rituellen Zusammenhang übrig geblieben ist, — selbst dann kann aus zerstückelten Resten der Sinn des ursprünglichen Ganzen leicht wieder verstanden werden” (617), — legfeljebb a *könnyűséget* véljük viszonylagosan.

Merkelbach fejtegetéseinek ismeretében, ugyanakkor a fennmaradó nehézségeket sem titkolva kockáztatunk meg itt — záró kitekintésül — két sejtést. A Merkelbachtól rekonstruált intronizációs *δρώμενον*-nal — először is — a párizsi nagy varázspapirusz „Mithras-liturgiájának” *ἀπαθανατισμός*-leírását rokonítjuk: amiképpen a „felemeltetés” és rituális mennybemenetel döntő mozzanat az uralkodó és az ország életében, úgy jelenti a lélek felemelkedése a Mithras-hívő számára a legfőbb szentséget.²⁷ Másodszor pedig a *mystés* mennyberagadtatásának receptje (Dieterich 6, 4 *ἔλκε ἀπὸ τῶν ἁκτίνων πνεῦμα τρις ἀνασπῶν ὁ δύνασαι*)²⁸ óhatatlanul Perdikkas háromszoros megismételt „napmerítésére” emlékeztet bennünket. Így jutunk vissza kiindulási pontunkhoz, a figyelemre sem méltatott népmeséhez. Érzésünk szerint nemcsak a Hérodotosi „királytörténet” napjának *χvaranah*-értelmezését sikerült — szélesebb, meggyőzőbb összefüggésbe sorolva — hitelesítenünk, hanem a regényes Nagy Sándor-hagyománynak a *translatio imperii*-eszmekörhöz kapcsolódó, váratlanul kínálkozó epizódjait is elfogadhatóan magyaráztuk. Talán nem rugaszkodunk el a történeti valóság talajától akkor sem, amikor Merkelbach ötletét, Nagy Sándor fantasztikus léghajozásának az iráni királyavatási szertartás részeként ajánlott értelmezését — a Mithras-liturgia *ἀπαθανατισμός*-ával kiegészítve — Perdikkasnak a nap „bekebelezése” révén megvalósított királlyá emelkedésével próbáljuk kapcsolatba hozni.

²⁶ Ed. Fraenkel Agamemnón-kommentárjában (II 416 sk.) a „barbár, keleti szertartás” kapcsán a kyméi Hétrakleidésen (ap. Ath. XII 514 C) kívül bibliai helyekre (II Reg. 9,13; Mc. 11,8) is hivatkozik. Plutarchos (Artox. 3) a perzsa királyavatási szertartásról szólván következetesen a *τελετή* főnevet, ill. a *τελεσθήναι*, *δρᾶν* igét használja. Merkelbach (615) a perzsa uralkodó trónraléptekor „bemutatott” mennybemenetelt (eine Art Himmelfahrt) „rituális léghajozásnak” (eine rituelle Luftfahrt) mondja. — Előadásom elhangzása után olvashattam Harmatta János tanulmányát: Mítosz, szimbólum, társadalom. A sas-szimbólum és -mítosz társadalmi funkciójához. Ant. Tan. 25 (1978) 129 skk. A kérdés legjobb szakértője volna a megmondhatója, hogy az iráni uralkodói ideológiának három különböző *lelet*ből kiinduló értelmezései mennyiben erősítik (vagy gyengítik) egymást.

²⁷ A. DIETERICH: i. m. 23, 91. j.: „Die Himmelfahrt der Seele war das höchste Sakrament, dessen der Mithrasmythe teilhaftig werden konnte.” A *mystés* égbeemelkedése, mint valóságos *ἀπαθανατισμός*: uo. 179; hasonló összefüggésben — a megistenülő Héphaistión babiloni máglyájának sas-ábrázolásaival (Diod. XVII 115, 3) kapcsolatban — Alexandros sasok-röpítette égi alkalmatosságát már Dieterich is említette: i. m. 184, 3. j.

²⁸ Vö. az ugyancsak „felemelkedő” brahmanok eljárásával, Philostr. v. Apoll. p. 93, 15 KAYSER: *πῦρ ὀργιάζουσιν, ὃ φασιν ἐκ τῶν ἡλίου ἁκτίνων αὐτοὶ ἔλκειν*. Így emelkedik fel Pompeius *umbra*-ja, *postquam se lumine vero implevit* (Lucan. IX 11); a „felszállás gyermekeinek” ekstatiszikus élményéről vö. W. BOUSSET: Die Religion des Judentums im späthellenist. Zeitalter.³ Tübingen 1926, 398, 2. j. Az összefüggéshez l. „Temesvári Pelbárt és Laskai O. exemplumainak antik vonatkozásai” c. tanulmányunkat, Itk. 70 (1974) 59 sk.